

QARAQALPAQ MILLIY NAĞIS ÓNERINIŇ TÚRLERI

Saypanova Gulzada Kurbanbek qizi

Этнография, этнология и антропология канийгелиги

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14523178>

Annotaciya. Qaraqalpaqlar áyyem dáwirlerden baslap yarım kóshpeli kórinistegi turmus keshirgen. Qala turmus tárizi yamasa otırıqlı turmus tárizi kirip keliwinen aldın, olardıń kúndelikli turmısında uzaq waqıt dawamında ayırıqsha turmus qálpi saqlanıp qalǵan edi.

Gilt so'zler: Qaraúy, óńirshe, háykel, sawkele, kók kóylek, motiv, keste.

Qaraqalpaq qaraúyi (otaw) bay hám talǵam menen bezetilgen, bunnan basqa zergerlerde qaraqalpaq hayal-qizlarınıń bezeniw buyımların lali soqqı urıw, zergerlik, karnelian, marjan hám firuzadan jasalǵan jıyñaqlar járdeminde túrli gúmis taqınshaqlar bezetilgen. Olar sonday bezetilgen: bas kiyim - sawkele, hákimniń qol astındaǵılıq - gúmis tas qosımshalı plastinka ; áyeller tós zergerlik buyımları - haykel, óńirshe, tegis hám atanaq formasındaǵı hár qıylı tuyme, sırgalar, bilezikler, júzikler hám basqalar. Qaraqalpaq hayal-qizlarınıń bayramǵa say lipasında naǵıs salınǵan kiyimler zárúrli ornı iyeledi.

16 jastan baslap bayramlarda qaraqalpaq hayalları júdá bay naǵıslar menen bezelip kestelengen kók reńli kóylek - kók kóylek kiygen. Sonıń menen birge, jası qaytqan ǵarrı hayal yaǵnıy kempirlerdiń kiyimleri - ak kiymeshek, ak jegde edi. Bul kiyimlerdiń bárshesi qaraqalpaq milliy qol óneriniń dóretpesi tiykarında kestelengen, naǵıslar hám naǵıslarda jámlengen gózzallıq edi.

Qaraqalpaqlarda usınday milliy kiyimlerde dizainlik jaqtan bezelewinde tiykarinan tómendegishe naǵıs kórinislerinde bezetilgen: Geometriyalıq naǵıs

Geometriyalıq naǵıslar kelip shıǵıwı jaǵınan eń ápiwayı hám eskisi sanaladı hám insanıyattıń tiykarǵı qádiriyatlarınan sóyleytuǵın universal til bolıp tabıladı. Geometriyalıq súwretlerde babalarımızdıń sakral xarakterdegi kóz-qarasları, túsiniqleri sawlegengen.

Kóp tarqalǵan geometriyalıq simvollar qatarına atanaq, sheńber, tórtmúyeshlik, qıyaq (romb) formaları jatadı. Bul naǵıslar kópshilik jaǵdayda bir biri menen qosılıp, sintezlik formalarıda jaratadı. I.V.Savickiydiń aytqanıday «Geometriyalıq naǵıslar elementleri tuwrı, sınıq, tolqın tárizli sızıqlardan, shıxlengen kletkalardan, romblar, rozetkalardan, izinshe sheńberlerden, yarım sheńberlerden, badam tárizli figuralardan; altımúyeshli, segiz múyeshli, segizmúyeshliklerdiń kesindisinen payda bolǵan altımúyeshliklerden ibarat» (1, 55-b)

Eń keń tarqalǵan geometriyalıq naǵıslardan sheńber bolıp tabıladı – ol quyash hám ay tımsalı, qara úy shańaraǵı. Sheńber eski kóz-qaraslarda quyashtıń ónimdarlıqqa, haywanlardıń kóbeyiwine, ósimliktiń bórtip shıǵıwına tásir etetuǵın ilahiy qúdiretine degen isenimlerdi óz ishine alǵan. Sheńber, yamasa birneshe sheńberlerden ibarat quyash tımsalın eneolit dáwirine tiyisli dáslepki diyxanlardıń jasaw orınlarında, áyyemgi Mısır, Evropa hám Aziya mádeniyatında kóriwge boladı. (2,30-bet)

Xanıw tikirik elementı qızıl kiymeshek aldı kompoziciyasın biriktiriwshi sheńber motiv sıpatında kesteshilikte qollanılgan. XX ásir basında, ol sawdagerler tárepinen sırttan ákelingen fabrika tawarlarında keńnen qollanılgan.

Qaraqalpaqlarda aǵashqa oyıw ónerinde «rozetka» formaları kóp qollanıladı. Olar sheńber yamasa izli izinen úlkeyip baratuǵın birneshe sheńberlerdiń ishine «sıydırılıp», olardıń aralıqları oyılǵan úshmúyeshlikler menen toltırılıp, olar sınıq bir sızıqtı yamasa relefli juldızlardı esletedi.

Kvadrat yamasa tórtkul atanaq figurasınan kelip shıǵıp, mánisi jaǵınan da oǵan jaqın. Dúnyanıń tórt tárepini, tórt baǵdardı ańlatıp, onıń orayında insan turǵanlıǵın uqqanday bolasań. Irili – mayda tórtmúyeshlikler qaraqalpaq qol óneri naǵıslarında dara túrinde de, bir birine birikken, shınjır tárizinde de gezlesedi.

Ushmúyeshlik hár túrli baǵdarda ushrasadı hám soǵan baylanıslı onıń mániside ózgerip keledi. Ushları joqarıǵa qaratılǵan úshmúyeshlik ruwxtıń materiyadan kóteriliwiniń tımsalın bildirse, kerisinshe ushları tómenge qaraǵan úshmúyeshlik ruwxtıń materiyaǵa eniwin – yaǵnıy jańa ómirdiń tuwılıwın bildiredi. Usınday elementlerdiń bir-biri menen jiyi aralasıp keliwi qaraqalpaq naǵısınıń jaqsı saqlanıp qalǵan motivleriniń biri.

Ushmúyeshlik bárhama kúshli tumar orınında qollanıp kelingen, yaǵnıy universal xarakterdegi globallıq simvol sıpatında túsiniwge boladı. Ushmúyesh túrinde «jaman kózden saqlawshı» tumarlar xalıq arasında kóp ushrasadı. Bunday tumarlardı jas balalarǵa da, úy haywanlarınıń moynına da, esikkede ilip qoyatuǵın bolǵan. Bunıń burınǵı diniy túsiniqlerge barıp taqalatıwınlıǵın ańlasa boladı.

Ushmúyesh naǵıslar dástúriy zergerlik buyımlarında, teriden, aǵashtan islengen, sonday-aq kesteshilik buyımlarında da jiyi ushrasadı.

Ushmúyesh túrindegi geometriyalıq figuralardı, shetleri qayırılǵan qatar tuwrımúyeshliklerdi qalta gúl yamasa shaqmaqı dep ataydı. Qalta gúl elementi forması jaǵınan tumardı esletedi. Bul naǵıs qaraqalpaqlar qol óneriniń barlıq túrinde paydalanıladı. Onıń tiykarǵı mánisin dál ańlaw qıyın, álbette, biraq kópshilik pikirlerge göre ol jer hám ónimdarlıq simvolı menen baylanıslı. Ol, sonday-aq, qorǵawshı qásiyetine iye dep te esaplangan, yaǵnıy iyessin «tórt táreptende qorǵap turǵan» degen. «Hár túrli kompoziciyalarda ushrasatuǵın orınlarına qaraǵanda romb jerdi de, ósimlikti de hám hátteki hayal tımsalın da ańlatqan bolıwı múmkin».

Qıyaq tárizli motiv aǵashqa oyılǵan, kestelengen naǵıslarda (kók kóylektiń, aq jegdeniń diagonal qatarlarında, attıń ayıllarında) ushrasadı. Al, hayallardıń lipası bolǵan kiymeshekniń forması qıyaq hám úshmúyeshlik simvolları menen oladıń alǵashqı semantikalarınıń simbiozi bolıp tabıladı.

Jáne bir kóp tarqalǵan naǵıslardıń forması jaǵınan «M» háribine uqsas ırǵaq naǵıs bolıp tabıladı. Birikken sınıq sızıqlardan ibarat bul naǵıs sheksiz dawam etiwı múmkin. Bul naǵıs, máselen, kesteshilikte qızıl kiymesheklerdiń orta qara bólegin jiyeklewde qollanıladı. Bul motiv áyyemgi dáwirlerden Orta Aziya ornamentkasında gezlesedi. (3, 55-b)

Atanaq motivi jáhán naǵıslar álemindegi eń eskilerinen esaplanadı. Atanaq alǵashqı dáwirlerde antropologiyalıq quday obrazın, yamasa ómir daraǵın ańlatqan bolıwı itimal. Qaraqalpaq naǵıslaw ónerinde otawdıń shańaraǵınıń ortası atanaq motivi retinde naǵıs ónerine túsken dep esaplawǵa da boladı. Ol kesteshilikte, aǵash oyıw, naǵıslı toqımashılıq hám gilemshilikke salıstırǵanda jiyirek ushrasadı. Qızıl kiymeshek. Jeńselerdiń naǵısları bir neshe qatarlı atanaqlardan turıwı múmkin. Iri atanaq túrindegi naǵıslar qızıl kiymeshek aldınıń ústki bólimine túsiriledi. Aǵash oyıw ónerinde atanaqlardıń túrleri azshılıqtı quraydı. Atanaq túrindegi kompoziciyalar kútá siyrek. Atanaq túrindegi naǵıslar detallardı qayta islewde túrli variantlarǵa

iye bolıwı hám formasına qaray olardıń atamalarıda ózgeriwi múmkin. Atanaq túrindegi naǵıslarǵa orınlanıwı jaǵınan ayıl naǵıs elementiniń uqsaslıǵı bar.

Geometriyalıq motivler kesteshilikke salıstırǵanda kóbinese gilemshilik ónerinde qollanıladı. Eń kóp ushrasatuǵın geometriyalıq naǵıslarǵa tórtke bólingen segiz qırlı medalon esaplanadı. Medalon ishindegi naǵıs tap usı taqılettegi, ishinde atanaq tárizli figura túsirilgen kishi kólemdegi 8 múyeshlik bolıp tabıladı. Medalon ishindegi erneklerinde qaptallarında 3-4 sozıńqı qıyaqlar jayǵasqan.

Geometriyalıq naǵıslar quraq tigiwde jetekshi rol oynaydı. Forması boyınsha ápiwayı detallardı biriktiriw texnologiyası quramalı geometriyalıq yamasa qalıp formalarınıń detalların biriktiriwden ańsat.

REFERENCES

1. Кызласов Л.Р., Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. - М.: «Наука», Гл. ред. восточной литературы, 1990.
2. Иванов С.В. Народный орнамент как этнографический источник. // Советская этнография, 1958, №2. 3-23
3. Жданко Т.А. Изучение народного орнаментального искусства каракалпоков// Советская этнография, 1955, №4. 50-69 б.